

С. Д. Гринько*

НЕПЕРЕБОРНА СИЛА ЯК БЕЗУМОВНА ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Цивільно-правова відповідальність за завдану шкоду не є абсолютною. Чинне законодавство передбачає підстави, в силу яких заподіювач звільняється від обов'язку відшкодувати шкоду повністю або частково. Однією із безумовних підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання у цивільному праві є дія непереборної сили (ст. 617 ЦК України).

Категорія непереборної сили відноситься до найбільш загальних правових понять, яке використовують не тільки фахівці цивільного, а й кримінального, адміністративного, трудового та інших галузей права. Своім походженням вона завдячує праву стародавнього Риму. Вираз *“vis major”* зустрічається в джерелах римського права відносно договорів купівлі-продажу, позики, займу, закладу, підряду. Наприклад, господарі пароплавів та володільці готелів і дворів зупинки відповідали за втрату та пошкодження прийнятого майна, навіть й при відсутності своєї вини, але звільнялись від відповідальності, якщо шкода була заподіяна непереборною силою. Дію непереборної сили (*vis maior*) римляни визначали як об'єктивні фактори, що не залежать від волі зацікавленої особи. Так, випадковою вважалася загибель речі внаслідок природної (повінь, землетрус) чи соціальної катастрофи, пожежу, грабежу. У цьому випадку піднімається проблема розподілу конкретного ризику, що залежить від конструкції домовленості. Ризик випадкової загибелі речі як правило несе її власник: за словами середньовічних інтерпретаторів, *“res perit domino”* (*“річ гине на шкоду її власника”*).

З римського права категорія непереборної сили перейшла до законодавства інших країн, зокрема України. В ЦК України відсутнє визначення непереборної сили, а законодавець лише називає її як підставу звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання. Так, згідно ст. 617 ЦК України, *“особа, яка порушила зобов'язання звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо не доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили”*, а в ст. 1187 ЦК України зазначається, що *“особа, яка здійснила діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого”*.

В юридичній літературі безпосереднім дослідженням непереборної сили займалися Г. К. Матвеев, Є. О. Павловський, П. Г. Семенов. Крім того, значну увагу категорії непереборної сили приділяли у працях з деликтних зобов'язань цивілісти О. О. Красавчиков, М. М. Агарков, О. О. Йоффе, Ю. Х. Калмиков, К. А. Флейшиц, Б. С. Антимонов та інші. Однак в юридичній літературі відсутній однозначний підхід до визначення поняття непереборної сили та з'ясування характерних її ознак. Тому питання поняття непереборної сили як підстави звільнення від відповідальності в цивільному праві є актуальним і потребує окремого вирішення, що є метою нашої статті.

© Гринько С. Д., 2007

* професор кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

В юридичній літературі зустрічаються різні теорії поняття непереборної сили. Найбільш відомими є суб'єктивна та об'єктивна теорії.

Прихильниками суб'єктивної теорії є К. М. Варшавський, М. М. Агарков, О. С. Йоффе, Ю. Х. Калмиков та інші. На їх думку непереборна сила — це подія, яку заподіювач шкоди не може передбачити та усунути на даному рівні техніки, незважаючи на всі прийняті міри попередження. Тобто, вони розглядають непереборну силу як надзвичайну обставину, не простий, а кваліфікований випадок.

З точки зору суб'єктивної теорії, непереборна сила — це така обставина, яка не може бути попереджена ніяким піклуванням заподіювача. Суб'єктивна теорія виходить з оцінки можливостей самого заподіювача¹.

На нашу думку, розуміння непереборної сили прихильниками суб'єктивної теорії невірне, оскільки воно не містить чітких та визначених критеріїв відмінностей простого випадку, який передбачається ст. 617 ЦК України, від непереборної сили.

До прихильників об'єктивної теорії непереборної сили належать Д. М. Генкін, Х. І. Шварц, К. А. Флейшиц, С. І. Вільнянський, Б. С. Антимонов та ін. Так, Д. М. Генкін розмежував поняття випадку і непереборної сили за допомогою причинно-необхідних і причинно-випадкових зв'язків. Він писав, що вина і казус лежать в ряді необхідної причинності, непереборна ж сила пов'язана з поняттям випадкової причинності². Саме ця ідея й склала основу поглядів, які висловлюють інші автори. Так, Г. К. Матвеев, зокрема, зазначав, що казус і непереборна сила з точки зору їх каузальної обумовленості знаходяться в різних просторах; казус як поняття протилежне вині знаходиться в просторі об'єктивно необхідних зв'язків між діями (бездіяльністю) заподіювача та його шкідливим результатом; непереборна сила, як поняття не пов'язане з суб'єктивним елементом винності, навпаки, знаходиться в просторі випадкових зв'язків між сферою діяльності заподіювача і шкодою³.

Підтримують цю позицію також П. Г. Семенов⁴, І. Б. Новицький, Л. А. Лунц⁵, О. О. Красавчиков⁶ та ін.

На нашу думку, визначення непереборної сили, запропоноване прихильниками об'єктивної теорії, теж є не безумовним. Дана теорія не може повністю пояснити поняття непереборної сили, оскільки виключає причинний зв'язок між діяльністю правопорушника і заподіяною шкодою. Якщо виходити з ідеї об'єктивної теорії, то шкода заподіюється зовнішніми надзвичайними факторами, які правопорушник не міг передбачити. Але дане твердження є не вірним, оскільки шкода спричиняється дією самого правопорушника, а зовнішні надзвичайні обставини саме спричиняють її настання. І тому слід підтримати позицію А. М. Белякової, що запропонувала два моменти, які потрібно враховувати при з'ясуванні поняття непереборної сили, а саме: зовнішній — для

¹ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. — С. 195; Маслов В. Обязательства из причинения вреда: Учебное пособие. — Х., 1961. — С. 32.

² Во Всесоюзном институте юридических наук. Обзор заседаний сектора гражданского права // Советское государство и право. — 1949. — № 11. — С. 73.

³ Матвеев Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве // Советское государство и право. — 1963. — № 8. — С. 96.

⁴ Семенов П. Г. Категория непреодолимой силы в советском гражданском праве // Советское государство и право. — 1956. — № 10. — С. 38-46.

⁵ Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. — М.: Юриздат, 1950. — С. 361.

⁶ Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. — М.: Юрид. лит., 1966. — С. 179-180.

діяльності суб'єкта (надзвичайні обставини — повінь, удар блискавки, військові дії та ін.) і внутрішній — шкода, заподіюється не діями цієї надзвичайної зовнішньої події безпосередньо, а діяльністю підприємства заподіювача (причинний зв'язок необхідний), який потрапив під вплив цієї зовнішньої надзвичайної події, а тому і заподіявшої шкоду. Наприклад, у кабінку автомобіля вдарилася блискавка. Водія вбито. Машина, втративши керування, заподіяла шкоду перехожому. В даному випадку шкода знаходиться в необхідному причинному зв'язку з діяльністю джерела підвищеної небезпеки, що був позбавлений контролю з боку людини. Але контроль цей було припинено в результаті впливу на джерело підвищеної небезпеки зовнішньої надзвичайної події. Об'єктивно випадковий тільки цей вплив: вплив непереборної сили на джерело підвищеної небезпеки⁷.

Таким чином, враховуючи сказане вище, можна дати наступне визначення непереборної сили.

Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна зовнішня подія, яка повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди за умови, що останній не міг її передбачити або передбачив, але не міг її відвернути, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди.

Наше законодавство використовує разом з поняттям непереборна сила поняття стихійні явища, стихійні лиха. Ми найчастіше зустрічаємося із стихійними явищами природи (повінь, землетруси, зливні дощі, снігові бурани тощо). Але стихійні явища не завжди можна розглядати як непереборну силу, що звільняє заподіювача шкоди від відповідальності. Так, про пожежу як стихійне явище мова може йти тільки у випадку її виникнення від удару блискавки та ін. Коли пожежа виникла в результаті недотримання правил експлуатації джерела підвищеної небезпеки чи умисної дії третіх осіб тощо, то заподіювач шкоди не звільняється від відповідальності, оскільки пожежу в даному випадку не можна віднести до категорії непереборної сили.

У Повітряному кодексі України термін стихійне лихо замінює поняття непереборна сила. В залежності від того, шкода заподіяна в польоті або поза польотом, законодавець підвищує чи обмежує відповідальність повітряного перевізника. Коли з'являється специфіка повітряного джерела підвищеної небезпеки, усувається посилання на непереборну силу; коли специфіка повітряного джерела підвищеної небезпеки зникає і залишається тільки земляне джерело підвищеної небезпеки, застосовуються загальні правила про джерело підвищеної небезпеки, тобто допускається і посилання на дії непереборної сили, які називаються в Повітряному кодексі України стихійним лихом.

Поняття непереборна сила, стихійні явища, чи стихійні лиха не тотожні. Насамперед, потрібно зазначити, що між непереборною силою і стихійним явищем чи стихійним лихом існують розбіжності: до непереборної сили в окремих випадках відносять явища суспільних подій, зокрема, викликані військовими діями; не в усіх випадках стихійне лихо може розглядатися як непереборна сила, наприклад, якщо шкода, заподіяна стихією, могла бути попереджена відповідачем. Далі, не можна поставити знак рівності між поняттям стихійне явище та стихійне лихо. Так, стихійна причина, явища стихійного характеру (порядку) визначає тільки прояв відомих сил природи без вказівки на благодійні або пагубні наслідки і без уточнення їх інтенсивності, а в терміні стихійне лихо вже явно міститься і додаткове значення — шкідливі наслідки, що спричиняються

⁷ *Белякова А. М.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности (Ответственность владельцев источника повышенной опасности). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. — С. 42-43.

діями природних сил. Також відмінність між цими поняттями полягає в тому, що про стихійне лихо ми говоримо в тому випадку, коли має місце явище грандіозне за своїми шкідливими наслідками. А такою ознакою не володіють стихійні явища, оскільки про грандіозний характер не може йти мова при заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки, наприклад, у разі удару блискавки. У цьому випадку ознака грандіозності відсутня. Таким чином, стихійне явище та стихійне лихо є мірою реалізації непереборної сили.

В юридичній літературі до непереборної сили відносять явища суспільного характеру і вибухи епідемій, епізоотій; розливи греблі та дамб, що мали місце в результаті недостатньої обґрунтованості розрахунків напору води і міцності будівельних конструкцій⁸. Крім вищенаведеного, розірвання дипломатичних і торгових відносин також володіють ознаками, в окремих випадках, непереборної сили⁹.

До явищ суспільного характеру суди відносять війну як дію непереборної сили. Так, в одному із рішень Верховного Суду СРСР було зазначено, що військові дії, які спричиняють неможливість виконання договору перевезення і неналежне його виконання як явище непереборної сили повинно бути віднесене до обставин, що виключають відповідальність залізниці. В іншому рішенні тих років підкреслюється, що втрата вантажу внаслідок підпалу, що виник у результаті ворожого бомбардування, звільняє дорогу від відповідальності¹⁰. У випадку, коли ворожа бомба потрапить в будинок, де підприємство зберігає речі своїх клієнтів, в результаті чого речі загинуть, то перед нами факт непереборної сили. Але, якщо робітники даного підприємства залишають без нагляду речі клієнтів й під час ворожого нападу речі зникають, при цьому будинок не зруйновано, то суд не допускає посилання на дію непереборної сили. Підприємство за таких умов мало можливість зберегти речі клієнтів, але не зберегло, тобто винно не здійснило свій обов'язок¹¹.

Отже, для звільнення заподіювача шкоди від відповідальності необхідно довести, що війна чи військові дії позбавили заподіювача можливості запобігти шкоду.

Непереборна сила відноситься до категорії відносних понять, оскільки те, що невідворотне при одному рівні розвитку науки і техніки, повністю відворотне за інших умов. Тому суд, визначаючи можливість віднесення явища до непереборної сили, з'ясовує усі конкретні обставини заподіяння шкоди в даному випадку, зокрема місце, час та інше.

Таким чином, наявність непереборної сили при заподіянні шкоди повністю звільняє заподіювача шкоди від відповідальності за умови відсутності вини з його боку. Але, якщо при заподіянні шкоди в результаті впливу непереборної сили має місце винна поведінка заподіювача, то останній притягується до відповідальності. Наприклад: під час грози бурильник Тюрников знаходився біля телефону в конторі. Грозовий розряд попав у телефонну лінію, яка опинилась під високою напругою. У результаті розлетілась телефонна коробка, що спричинило заподіяння Тюрникову тілесних ушкоджень. Як нібито в даному випадку шкода заподіяна в результаті дії непереборної сили і вона не повинна відшкодовуватися. Але в процесі технічної експертизи було встановлено, що

⁸ Матвеев Г. К. Указ. работа. — С. 101.

⁹ Семенов П. Г. Указ. работа. — С. 46.

¹⁰ Белякова А. М. Указ. работа. — С. 46.

¹¹ Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. — М.: Госюриздат, 1952. — С. 190.

Кінельська районна контора зв'язку, якій належала дана телефонна лінія, грубо порушила технічні правила проведення телефону. Виходячи з цього, суд м. Отрадного задовольнив позов Тюрникова до контори зв'язку про відшкодування заподіяної йому шкоди¹².

До підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання законодавець у ст. 617 ЦК України відносить також випадок (казус), що нерідко ототожнюють з непереборною силою, що не є вірним. Для уникнення таких казусів як на практиці, так і в юридичній літературі слід розмежувати ці поняття. Так, основна відмінність між непереборною силою і випадком полягає в наступному:

— непереборна сила — це подія об'єктивно невідворотна за даних умов не тільки для даного заподіювача шкоди, але й для інших осіб при досягнутому рівні розвитку науки і техніки, а випадок об'єктивно відворотний і не може бути попереджений тільки даною особою;

— непереборна сила — це надзвичайна подія, яка не може бути передбачена заподіювачем шкоди, а при випадку — останньому надається можливість передбачити заподіяння шкоди;

— непереборна сила — це завжди зовнішня подія по відношенню до діяльності заподіювача шкоди, а випадок, як правило, внутрішня обставина відносно його діяльності.

Таким чином, для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання боржник повинен довести: а) наявність обставин непереборної сили; б) її надзвичайний характер; в) неможливість попередити за даних умов завдання шкоди; г) причинний зв'язок між даною обставиною і завданою шкодою.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 10 від 3 травня 2007 року)*

¹² Белякова А. М. Указ. работа. — С. 44-45.